

INHOUD

Inleiding	7
<i>Das Kapital</i>	15
1. De tweeledige werkelijkheid	17
2. Het kapitalistisch productieproces: hoe arbeid kapitaal produceert	21
3. Arbeidsproductiviteit en technische ontwikkeling	31
4. Kapitaalaccumulatie	42
5. Kapitaalcirculatie: productie en afzet	51
6. Cyclische kapitaalgroei en kapitaalvernietiging	63
7. Financiers en de verdeling van de integrale winst	70
Epiloog	77
Verantwoording	81
Beknopt register van kernbegrippen	87

INLEIDING

Een klein boekje over een groot werk

In december 1999 enquêteerde persbureau Reuters een aantal internationale economen – voornamelijk werkzaam bij zakenbanken – met de vraag wie de belangrijkste econoom van het afgelopen millennium was. Op nummer één stond John Maynard Keynes (1936), op twee Adam Smith (1776) en op drie Karl Marx (1867). De laatste, zo heette het, ‘vanwege zijn diepe analyse van het kapitalisme’. (Milton Friedman (1962) en Joseph Schumpeter (1943) stonden op plaats vier en vijf.)

In het middelbaar onderwijs wordt Marx voornamelijk verbonden met een politiek pamflet van dertig bladzijden dat hij in 1848 samen met Friedrich Engels schreef: *Het Communistisch Manifest*. De ‘diepe analyse’ van Marx is vervat in de drie delen van *Das Kapital*, samen zo’n 2100 bladzijden. En inderdaad is dit een analyse van het kapitalisme (de term communisme valt terloops op drie bladzijden, steeds in hooguit één zin). Maar wat heeft die 19e-eeuwse econoom ons te vertellen over het kapitalisme van vandaag? Daarover gaat dit kleine boekje.

Kapitalisme

Handel is een oud fenomeen. Zo is een categorie Nederlandse handelaren vanaf de 17e eeuw rijk geworden door internationale handel – waaronder slavenhandel – en han-

del in door koloniale roof verkregen goederen. Maar handel en het vergaren van rijkdom zijn niet het specifieke kenmerk van het kapitalisme zoals Marx dit onderscheidt van eerdere economische systemen. Eigen aan het kapitalisme is: (1) dat het maatschappelijk *productieapparaat* eigendom is van een beperkte groep mensen; (2) dat de rest daarvan afhankelijk is om in zijn levensonderhoud te voorzien en zijn arbeidskracht moet aanbieden via een *arbeidsmarkt*; en (3) dat het *productieproces* gericht is op het maken van winst.

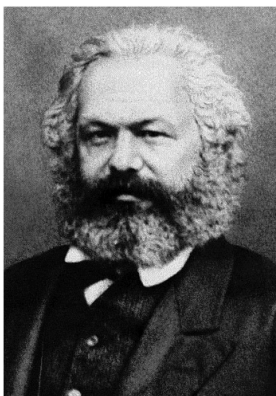
Dit economisch systeem begon aan het eind van de 18^e eeuw geleidelijk te ontstaan in Engeland, Schotland en Frankrijk. Even geleidelijk werd daarmee de feodale organisatie van de maatschappij doorbroken: adellijke heerlijkheden waaraan boeren een deel van hun oogst moesten afstaan, met daarnaast een stand van handwerkslieden in meester-gezelverhoudingen. Geboorte bepaalde je stand. Voor de meeste Europese landen was deze feodale organisatie nog dominant in het grootste deel van de 19^e eeuw. Marx schreef rond 1867, dus tijdens deze breukperiode in de economische geschiedenis, en de contrasten die door deze breuk waarneembaar werden, waren een ideaal studieobject voor de 'economisch antropoloog' die Marx in menig opzicht was.

Karl Marx

Voor de persoon Karl Marx (1818-1883) volsta ik met een korte biografische schets. Geboren in Pruisen, in een hogere middenklasse, studeert hij rechten en filosofie (Bonn en Berlijn) en behaalt in 1841 op 23-jarige leeftijd een doctorsgraad (Jena). Door zijn achtergrond en succesvolle studie lijkt hij voorbestemd voor een ambtelijke of wetenschappelijke carrière. Maar zijn studie en de politieke omstan-

digheden radicaliseren hem. In 1842 wordt hij redacteur van een liberaal tijdschrift dat niet goed valt bij de Pruisische censuur en dat in 1843 verboden wordt.

Hij verhuist naar Parijs, waar hij redacteur wordt van een aldaar uitgegeven tijdschrift. Hier komt hij in contact met de Franse socialistische beweging. Hij begint de

economen uit zijn tijd te bestuderen en schrijft wetenschappelijk, journalistiek en politiek werk. Een voor Pruisen niet welgevallige publicatie is aanleiding om zijn uitlevering te vragen. Hij geeft zijn Pruisisch staatsburgerschap op, verhuist naar Brussel (1845-47), keert in 1848 terug naar Parijs en vestigt zich in 1850 in Londen, waar hij de rest van zijn leven woont. Hij studeert en schrijft op een vaste stek in de bibliotheek van het British Museum. Met zijn vrouw en drie dochters kan hij karig rondkomen van journalistiek werk – en van de financiële steun die hij krijgt van Friedrich Engels, die in Manchester een textiel-fabriek van zijn vader runt.

Historisch materialisme

Marx en Engels beginnen hun samenwerking in Marx' Parijse periode. In een poging om de breuk in de economische geschiedenis te begrijpen, ontwikkelen zij samen een *materialistische* visie op de geschiedenis van maatschappijen (in 1846 neergelegd in *Die Deutsche Ideologie* – ruim 400 pagina's). Zij ontwikkelen die visie mede in reactie op de *idealistische* visie van Hegel en zijn volgelingen. In de

idealistische visie op de geschiedenis bepalen de politieke instituties en verhoudingen uiteindelijk de economische instituties en verhoudingen. De politieke instituties en verhoudingen zelf worden gesteund door ideeënvorming in onderwijsinstellingen en andere culturele en religieuze instituties. Marx en Engels stellen dat dit een omkering van de feitelijke geschiedenis is. Kort gezegd: uiteindelijk bepalen de economische verhoudingen (patriarchaal, feodaal of kapitalistisch) de dominante politiek en ideeënvorming. (Ook vandaag de dag is 'wat bepaalt uiteindelijk wat' nog steeds een prangende kwestie. Wordt de maatschappij 'gemaakt' door de politieke instituties in Washington en Brussel? Of door de economische macht van Shell, Apple en Toyota?)

Het Communistisch Manifest

Marx en Engels schreven *Het Communistisch Manifest* (1848) op uitnodiging van de Bond der Communisten. Elementen van de bovengenoemde historisch-materialistische visie zijn in het Manifest vervlochten, vooral in het eerste deel ervan. Daarnaast is het Manifest een analyse van de politieke situatie in 1848 en van de min of meer radicale politieke stromingen toentertijd.

Halverwege het Manifest vinden we een programma dat volgens de auteurs bereikt zou moeten worden door 'strijd om de democratie' (bedenk dat algemeen kiesrecht in de hierin meest vooruitstrevende landen pas zo'n 80 jaar later werd ingevoerd). De auteurs sommen tien punten op die tot socialistische verhoudingen zouden moeten leiden. Vandaag, in het begin van 21^e eeuw, komt de helft daarvan niet radicaal op ons over: afschaffing van kinderarbeid, kosteloos openbaar onderwijs voor kinderen, gelijke arbeidsplicht voor iedereen, openbaar vervoer en

progressieve belastingtarieven. Ook nationalisatie van de banken lijkt niet bepaald een verbijsterend idee. Radicaler zijn: uitbreiding van overheidsbedrijven, onteigening van grondeigendom en afschaffing van het erfrecht.

Volgens Marx en Engels zou dit gaan leiden tot opheffing van de klasseverschillen en daarmee het ontstaan van slechts één klasse: 'In de plaats van de oude burgerlijke maatschappij met haar klassen en klassentegenstellingen treedt een associatie, waarin de vrije ontwikkeling van ieder de voorwaarde voor de vrije ontwikkeling van allen is.'

Het opmerkelijkste aan het Manifest is dat het geen blauwdruk geeft voor het functioneren van een socialistische maatschappij (de tien punten zijn slechts tijdsgebonden voorwaarden) en nog minder voor een communistische maatschappij (zie de zojuist geciteerde zin). Ook elders in het werk van Marx en Engels vinden we die niet. Het ontwerpen van een blauwdruk zou ook niet in lijn geweest zijn met de kritiek die zij in deel III van het Manifest leveren op blauwdrukken. In *Die Deutsche Ideologie* (1846) schrijven ze: 'Het communisme is voor ons niet een *toestand* die tot stand gebracht moet worden, geen *ideaal* waarnaar de werkelijkheid zich moet richten. Communisme noemen wij de *werkelijke* beweging die de huidige toestand opheft.'

De drie delen van *Das Kapital*: oogmerk

Het Manifest verschijnt in het continentaal-Europese 'revolutiejaar 1848'. Op het politieke vlak zijn de gevolgen ervan beperkt en economisch blijven de verhoudingen ongewijzigd. Marx concludeert dat de weg naar een andere maatschappij een grondige analyse van het bestaande kapitalistisch systeem vergt. Deze analyse domineert de rest van zijn leven, met als resultaat *Das Kapital*.

In dit boekje beperk ik mij hierna tot dit grote werk. Het verzameld werk van Marx en Engels beslaat, naargelang de uitgave, veertig tot vijftig delen; de bespreking van Marx' publicaties tussen 1848 en 1867 laat ik achterwege. *Das Kapital* analyseert 'slechts' de economische verhoudingen van het kapitalisme. In zijn jonge overmoed (Marx is in 1848 30 jaar) plant hij ook een werk over 'de staat' – en nog veel meer.

De economische verhoudingen in een maatschappelijk systeem worden volgens Marx bepaald door de productieverhoudingen: de relaties – de machtsverhoudingen – en de economische motieven die bepalen wat en hoe er geproduceerd wordt, en hoe de productie verdeeld wordt. Kort gezegd zijn de kapitalistische productieverhoudingen het onderwerp van *Das Kapital*. Kapitaal en arbeid zijn de polen van die verhouding.

Kapitaal en arbeid zijn abstracte categorieën, en daar stuurt Marx ook op aan. Concreter gaat het om de gemiddelde kapitalist en de gemiddelde arbeider. De kapitalist, zo schrijft Marx, is de 'functionaris' van het kapitaal. In het voorwoord van het eerste deel van *Das Kapital* geeft hij precies aan wat zijn insteek is. Hij schrijft dat hij weliswaar geen 'rooskleurig beeld' van kapitalisten schetst, maar dat het 'slechts om personen gaat voor zover ze de personificatie van economische categorieën zijn: dragers van specifieke klassenverhoudingen en belangen.' Het individu is 'geenszins verantwoordelijk voor de maatschappelijke verhoudingen waarvan hij slechts het product is – hoezeer hij zich er zelf ook boven verheven mag voelen.' Morele verontwaardiging is verre van Marx.

Deel I van *Das Kapital* (800 bladzijden) wordt gepubliceerd in 1867, deel II (500 bladzijden) in 1885 en deel III (800 bladzijden) in 1894. De laatste twee delen verschij-

nen dus na Marx' dood, onder redactie van Engels op basis van Marx' manuscripten.

Historische context

Marx analyseert het kapitalisme. Daarbij reageert hij ook op en bekritiseert hij de belangrijke klassieke economen van zijn tijd. De invloedrijkste klassieke economen van rond 1850, zoals Adam Smith en David Ricardo, poneerden dat arbeid het economisch werk doet (productie), maar dat een deel van het productieresultaat niettemin in de vorm van winst aan de bedrijfseigenaar toekomt, want die verschaft het kapitaal. Smith: *'Thus, the labour of a manufacturer adds, generally, to the value of the materials which he works upon, that of his own maintenance, and of his master's profit.'* We gaan dit punt ook bij Marx zien – daarmee vertelt hij niets nieuws. Nieuw is *hoe* hij de loon-winstverhouding analyseert.

Ook is nieuw hoe hij de centrale rol van geld analyseert. De meeste klassieke economen meenden dat geld niet essentieel is, en dat economen de zogenaamde 'reële economie' moeten bestuderen – ontsluitend van het geld. (Veel lezers zal dit de wenkbrauwen doen fronsen, maar de economische modellen van vandaag doen dat nog steeds; vandaar dat ze in de bankencrisis van 2008 lam bleken, omdat de cruciale geldrelaties erin ontbraken. Het macro-economisch model van De Nederlandsche Bank bevatte zelfs helemaal geen bankensector!)

Das Kapital

In mijn samenvatting van *Das Kapital* noem ik de termen die Marx gebruikt, en stap vervolgens veelal over naar het hedendaags taalgebruik. (In de ‘Verantwoording’ aan het eind van dit boekje staan de belangrijkste termen die ik zo omgezet heb.) Soms vereenvoudig ik Marx’ uiteenzetting, en soms breng ik die in een iets andere volgorde dan Marx. *Das Kapital* is een boek over de kapitalistische economie. De lezer krijgt dus een economische verhandeling gereserveerd, waarbij ik mij meestal beperk tot de delen van Marx’ analyse die relevant zijn voor het hedendaagse kapitalisme. De samenvatting is ingedeeld in zeven hoofdstukken. De eerste vier hoofdstukken behandelen *Das Kapital*, deel I. De laatste drie hoofdstukken bespreken drie hoofdonderwerpen uit de delen II en III. Marx verdeelde zijn boeken in afdelingen en hoofdstukken. Meestal verwijst ik naar de afdelingen. In mijn hoofdstukken zijn een aantal figuren opgenomen die de kernbegrippen en kernrelaties samenvatten; deze dienen als geheugensteun voor de erop volgende hoofdstukken.

Vooruitblik: *Das Kapital*, deel I

Het eerste deel van *Das Kapital* culmineert in een verhandeling over de groei van het kapitaal – Marx noemt dit kapitaalaccumulatie. Dit is waar het volgens Marx in het kapitalisme allemaal om draait. Daarbij wordt het kapitaal

in toenemende mate geconcentreerd in handen van een steeds kleinere groep dominante kapitaaleigenaren (zie hoofdstuk 4).

Hoe ontstaat die kapitaalgroei? Kapitaal wordt volgens Marx uiteindelijk geproduceerd door *arbeid*. De arbeiders produceren niet alleen de waarde van hun eigen loon, maar ze produceren ook de winst – winst die de kapitaaleigenaren zich toe-eigenen. Daarmee produceert arbeid de bron van het kapitaal. En voor zover het in de bedrijven om een dominantieverhouding tussen kapitaal en arbeid gaat, produceert arbeid dus ook het middel van de dominantie door het kapitaal (zie hoofdstuk 2).

De helft van het eerste deel van *Das Kapital* beslaat de analyse van de dynamiek van de *groei* van deze productie van winst en kapitaal door de arbeid. De belangrijkste factoren van winstgroei en kapitaalgroei zijn ten eerste de toename van de intensiteit van de arbeid (het fysieke en geestelijke arbeidstempo) en ten tweede de technische ontwikkeling (zie hoofdstuk 3).

Het doorgronden van de kapitalistische werkelijkheid is gecompliceerd doordat ze in Marx' visie tweeledig is: ze is gebaseerd op twee sociale dimensies. De ene is de concrete fysieke en sociale dimensie van de dingen en de arbeid zoals wij die waarnemen (zoals brood of hemden, en brood of hemden producerende arbeid). De andere is de abstracte sociale dimensie van het geld: de bovenzinnelijke geldwaarde die wij *toekennen* aan de concrete dingen. In de kapitalistische werkelijkheid domineert deze tweede dimensie van het geld de eerste dimensie, zo laat Marx zien (zie hoofdstuk 1).